Duše v dnešním pohledu [2004]

Sbor ČbCE, Žižkov I, 25. 3. 04

01
Slovo duše – pochopitelně v příslušných jazycích – má pradávný, mytický původ, o kterém moc nevíme. Ve slovanských jazycích a zejména v čeština, kterou všichni známe nejlépe, je zřejmá příbuznost slova duch a duše s dechem: dokud člověk (ale i zvíře nebo pták) dýchá, dotud žije, a tedy „má duši“. Aristotelés, který zejména asi od poloviny středověku velmi ovlivnil evropské myšlení (hlavně prostřednictvím tomismu), připisoval duši také rostlinám. A tak se stalo běžným mluvit o duši rostlinné jako jakémsi nejnižším stupni (*anima vegetativa*), za vyšší stupeň byla považována duše zvířecí (*anima animalis*), a konečně nejvyšším stupněm byla duše lidská, „duch“ (*animus*). Vše, co žije, má podle tohoto názoru duši, kdežto vše ostatní je neživé, a proto dušeprosté a bezduché.

02
Tak tomu ovšem nebylo v ještě starší minulosti vždycky. Ještě v mytických dobách se duše připisovala všemu, co jako život vypadalo, ale co bychom my dnes už za projev života nepovažovali. Zvláštní na tom bylo, že si zdroj takové oživenosti představovali jako nějakou osobu, v jistém smyslu oddělenou od toho, co bylo oživováno. Odtud animismus primitivních lidí (dodnes pozorovatelný i u dětí) a oživování té přírody, kterou my za oživenou už nepovažujeme, počínajíc všelijakými vílami ve studánkách a potůčcích, a končíc u mocných bohů velkých řek a oceánů, nebo zase větrů a bouří atd. V Řecku vyústily tyto představy v ostrý dualismus duše a těla, jak jej známe v mysticismu orfického hnutí, které ovlivňovalo a přitahovalo mnoho i vzdělaných Řeků a jehož ozvuky najdeme třeba v Platónových textech. Stručně můžeme charakterizovat představy orfismu asi tak, že duše spojena s tělem je jakoby ve vězení, z něhož je vysvobozena teprve smrtí těla. Platón využil tohoto námětu v líčení nevzniklého a nesmrtelného světa věčných idejí, v němž mají svůj domov také všechny duše. Některé z nich se nějakým nedopatřením propadnou z tohoto světa do pomíjející pozemské skutečnosti, kde jsou na jistou dobu uvězněny v tělech. Uniknout z tohoto ponížení mohou teprve ve smrti, která postihne jen všechno tělesné, zatímco duše sama je nesmrtelná.

03
Z toho vidíme, že onen tak rozšířený a dodnes přežívající dualismus duše a těla je zprvu původu mytického, zejména však původu řeckého, helénského, a už v době pozdního židovstva před Ježíšovým narozením pronikal zejména přes proselyty ve školách po celém středomoří i do myšlení židovského. Velmi silně však ovlivnil myšlení prvních generací křesťanů zejména v důsledku helenizace křesťanského zvěstování. Tato helenizace

sice na jedné straně usnadnila pronikání křesťanství do celé Římské říše, ale na druhé straně v mnoha směrech znamenalo jakési zaplevelení původní zvěsti evangelia, a to zaplevelení, které působilo po mnohá staletí a které pro mnoho křesťanů přetrvává až do dnešních dnů. Proto také to první, co je třeba v té věci prohlásit, je konstatování, že představy o oddělenosti nesmrtelné duše od pomíjejícího a smrtelného těla nejsou ani klasicky židovské, ani legitimně křesťanské, a to bez ohledu na to, jak mocně a na jak dlouho myšlení křesťanů ovlivňovaly a dodnes ovlivňují. V bibli takové dualistické představy nenajdeme, i když slovo „duše“ tam není nijak vzácné. A z evangelií víme, že i sám Ježíš toho slova užíval, a dokonce v tak významných souvislostech, že se musíme tázat, co tím myslil. To však vůbec nebylo mým úkolem na farářském kurzu (kterého jsem se bohužel pro nemoc nemohl nakonec zúčastnit); to je věc theologů, a já jako filosof to mohu v nejlepším případě jen komentovat, ale nikoli theologicky vykládat. (Také jsem to nijak nepřipravoval.) Budete-li tedy chtít slyšet hlas theologa, musíte si referenta pozvat. Obecně se však má za to, že v bibli, a to nejen ve SZ, ale i v NZ, platí jednota duše a těla – a žádný dualismus.

04

Uvedl jsem tyto historické poznámky především proto, abychom si uvědomili, že ta ne-židovská a ne-křesťanská (ne-evangelijní) představa o nesmrtelné duši ve smrtelném těle přetrvala i celou reformaci, a to nejen naši českou (tzv. první reformaci nebo předreformaci), ale i klasickou reformaci luterskou a kalvínskou, ale i naši Jednotu bratrskou. V jejím katechismu, který má formu otázek a odpovědí, najdete po první otázce „kdo je Bůh?“ hned na druhou otázku, „kdo je člověk?“, odpověď, že to je bytost stvořená, „duši nesmrtedlnou v těle smrtedlném mající“. Tato cizí, do křesťanského myšlení s celou helenizací zavlečená myšlenka nesmí být proto považována za správnou a legitimní, i když ji můžeme doložit ještě v pozdní Jednotě, nedlouho před Bílou horou a počátkem protireformace. A sama protireformace ovšem tuto představu rovněž sdílela a v katolicismu to také hojně přetrvává až do dneška. Souhrnně řečeno: i když jde o představy velmi rozšířené a dodnes přetrvávající, nemluví nic pro to, abychom je přejímali a nadále sdíleli s předky – ať už dávnými, nebo jen reformačními.

05

Na druhé straně je ovšem s podivem, že člověk nové doby a zejména moderní člověk duši prostě odepsal: zachoval slovo, ale na duši – tak říkajíc – „nevěří“. Je to zvláštní už také proto, že mezi vědami máme přinejmenším dva relativně vysoce vážené obory, totiž psychologii a psychiatrii. (Pokud vím, tak jediný Auguste Comte vypustil psychologii ze své klasifikace věd, což mu – přiznávám – přičítám k dobru.) Jméno těchto věd je

vysloveně demonstrací toho, že jde jednak o obecnou vědu o duši (*logos* o *psyché*), jednak o zvláštní obor medicíny, totiž lékařství duše a příslušnou praktickou disciplínu léčení duše. Je vskutku kuriózní, že máme vědu o duši, která však ztratila své téma a svůj předmět, totiž „duši“, a která si rozumí jako vědění o „duševních jevech“. Ale v současné epoše to není ojedinělý jev. Fyzika si dlouho rozuměla jako vědění o věcech fyzických, a mínila tím věci „hmotné“ – a najednou se ukázalo, že nic takového jako hmota – ve starém pojetí – vlastně neexistuje, nebo přesněji řečeno, že to, čemu teď říkáme hmota, je něco docela jiného, než co se tím tradičně mínilo až dosud. Tak třeba atomy jsou dnes relativně skoro tak prázdné, jako jsou obrovské prostory Vesmíru – jen tu a tam je jakoby „něco“, co však nemůžeme najít a co si nemůžeme prohlédnout, jen si vytváříme jakési matematické modely, které pochopitelně musíme sami vymýšlet a postupně stále znovu vyměňovat za modely nové a jakoby nosnější. A abych uvedl ještě jeden příklad: máme dnes theologii, která si už nerozumí jako disciplíně, zabývající se „Bohem“, nýbrž která je převážně buď hermeneutickou prací s biblickými texty (někdy až filologií) anebo historickou disciplínou, jejímž tématem jsou dějiny církve a dogmatu. Každý z uvedených případů je sice v něčem odlišný od ostatních, ale ztrátu jejich nejvlastnějšího „předmětu“ (jejich „věci“) vidíme u všech.

06

Teď se pustím do něčeho, co asi bude pro Vás nejen překvapující, ale nejspíš vysoce pochybné a odpuzující. Stručně bych to asi měl nejprve shrnout hned na začátku (a zůstanu při tom jen u uvedených příkladů vědeckých disciplín): ani základ hmoty a energie (už to je teď jen jedna skutečnost), ani duše, ani Bůh nejsou žádné „věci“, „předměty“, o kterých by bylo možno legitimně nějak „předmětně“ vypovídat. Ale zároveň jsme dnes stále ještě v situaci, kdy jinak o tom vypovídat – tedy nějak „nepředmětně“ – nejsme vůbec schopni. Slovo „duše“ mělo kdysi dávno smysl, protože něco znamenalo v kontextu mytického myšlení. Jakmile došlo k pokusu pojmově uchopit to, co tím slovem bylo míněno, musela se z „duše“ stát nějaká věc, nějaký předmět – a vznikla otázka, jak je možno takový předmět nejen přesně vymezit, ale také najít a ukázat tak, aby se o tom každý mohl přesvědčit svými smysly – zrakem, sluchem, hmatem atd. A už z toho je docela zřejmé a pro každého jasně nahlédnutelné, že duši nemůžeme ani změřit, ani zvážit, ani ochutnat, a už vůbec ne nahmatat. Z toho je zřejmé, že dříve nebo později muselo v podmínkách pojmového myšlení, jak jsme je zdědili od Řeků, dojít k tomu, čemu říkáme „ztráta duše“, ale tentokrát v docela novém smyslu: moderní člověk se dostal do situace, kdy má k dispozici psychologii, ale kdy ztratil to, čím se má psychologie zabývat, totiž duši. A podobně to vypadá v theologii: máme theologii, tedy „vědu o bohu“ (nebo „o božském“), ale moderní člověk ztratil

Boha. A abych zůstal u té trojice, s níž jsme začali: máme fyziku, ale nemáme ponětí, co by to mohla být FYSIS. (Toto řecké slovo překládáme jako „příroda“ nebo také „přirozenost“, ale dostáváme se tak do velkých rozporů: klademe-li hranice mezi přírodním a nepřírodním do člověka, pak musíme člověka samého zařadit na jednu nebo druhou stranu. Atd.) – Ale zůstaňme u „duše“.

07
Mluvit o „duši“ mělo kdysi dávno nepochybný smysl, ale my ten smysl už nedokážeme náležitě vyjádřit. A tak někteří si podržují tento jakoby „předsudek“, protože je to něco tradičního, a naopak jiní „duši“ prostě škrtají a trvají na tom, že to je právě jen „předsudek“. V obou případech se něco ztrácí, o něco přicházíme. A chceme-li podržet vše, začínáme myslet schizoidně, stáváme se zastánci dvojí nebo víceré „pravdy“. Tváří v tvář této obtíži (která se pochopitelně netýká jen problému „duše“) vytyčili někteří vědci a myslitelé zvláštní tezi, že sama „pravda“ je čímsi podezřelým, zastaralým a neužitečným, a pracují na tom, že ve vědě ani ve filosofii už nejde a nemůže jít o „pravdu“ – a mluví o konci moderny a nástupu nové éry, které pro nedostatek lepšího pojmenování říkají „postmoderní“. Tomu lze zčásti dát za pravdu, neboť dnešní lidé se opravdu už necítí být „moderními“ – sama moderna už je něčím zastaralým, co vyčichlo a pominulo. Zde je dobré vzpomenout na Nietzsche a jeho zhodnocení či vlastně odhodnocení „moderny“ jakožto nihilistické. Otázka je jen, jak budeme chápat onu novou epochu, která přichází a říká si „postmoderní“: v jakém smyslu bude „post-nihilistická“?

08
Já sám rozumím post-nihilismu nikoli jako nějakému ještě většímu zabředání do nanicovatosti a nicotnosti naší úpadkové doby, nýbrž naopak jako překonávání úpadku, a tedy i překonávání nihilismu. Pokud jde tedy o náš problém „duše“, znamená to nikoli jeho odmítnutí ani vyřazení pojetí duše a ducha z řady témat, jimiž je možno se legitimně a oprávněně zabývat, nýbrž pokud o takové nové pojetí, které nemusí nechávat výsledky vývoje novodobé a moderní vědy stranou a nadále podporovat teorii dvojího myšlení a dvojí pravdy. Dovolte mi proto, abych alespoň schematicky naznačil, jak bych si řešení této otázky představoval a jen několik letmých poukazů k tomu, v jakých historických a zároveň systematických souvislostech by mohlo, a dokonce muselo něco takového být možné. Nic totiž není v dějinách myšlení docela nové, nic nenastává náhle a zřejmě a s nápadným hlukem, aniž by bylo dost dlouho předem připravováno. Takové první přípravné kroky ovšem velmi často unikají pozornosti buď vůbec, anebo nejsou správně chápány a interpretovány.

09

Démokritos: jen atomy a prázdno; a atomy jsou vnitřně natolik homogenní, že už nepřipouštějí ani násilné dělení. (Nitro je zamítnuto, existují jen vnější vztahy.)

Leibnizovy monády jsou naprosto stereotypní zvenčí, zatímco uvnitř jsou nejen bohatě strukturované, ale dokonce nezaměnitelně individuální a jedinečné. (Vnějšek je učiněn bezvýznamným, existují jen vnitřní vztahy – komunikace mezi monádami je totiž nemožná – jen Monáda monád tu může prostředkovat.)

Hegel objevuje nutnost přechodu zevnitř navenek, a naopak zvenčí dovnitř.

Teilhard de Chardin: skutečné jsou jen „přirozené jednotky“, které mají svůj vnějšek, ale také své nitro. Je třeba zásadně rozlišovat mezi celky a pouhými hromadami. Skutečná komunikace mezi „jednotkami“ není možná bez vnějších prostředků, ale děje se mezi „nitrem“ a „nitrem“. (Docela zajímavé je, že na samém počátku minulého století německý psycholog William Stern mluvil ve velmi podobném smyslu o „osobě“, „Person“, a ostře ji stavěl proti pouhé „věci“ – a zahájil tak éru velmi frekventovaného výskytu tzv. personalistů; tam je ovšem třeba vidět ono problematické až vadné zúžení na lidskou personalitu, kdežto u autora *Person und Sache* šlo o rozšíření významu slova „Person“ dokonce až na atomy, které podle něho také nejsou pouhou „věcí“, „Sache“.)

10

„Duši“ v tomto smyslu můžeme chápat jako nitro nebo spíš niternost – ale nesmíme upadnout do základní chyby, že niternost chápeme jako cosi subjektivního (tedy nejen subjektního). Subjektivní je totiž jen zvláštním případem objektivního; když psychologové zkoumají předmětnou stránku tzv. „duševních jevů“, dokládají tím jen to, že ono „niterné“ buď vůbec nevidí a neznávají, anebo že se pokoušejí je objektivovat, zpředmětnit. Všude tam, kde jde o předživý nebo o živý (organický) „celek“, musíme předpokládat jakousi dějící se vnitřní sjednocenost, která je s to svou integritu nejen ustavovat, ale také udržovat a při jejích poruchách v jistých mezích i napravovat a opravovat. Něco takového budou muset respektovat v nejbližší budoucnosti i přírodovědci, kteří se tomu dosud brání. Vstupujeme do věku, který bude patřit nejen biologům a jejich „živým celkům“, ale také novým projektům „vnitřně integrovaných počítačů“ (computerů), které se budou pokoušet napodobovat jak živé struktury a jejich vzájemné komunikace, tak zejména způsoby, jak takovým novým typům computerů, které už nebudou mít HW v podobě „železa“, umožnit vnitřně se zorganizovat a sjednotit a stát se tak něčím takřka „oduševnělým“, tedy něčím, co jako by mělo duši. To pak bude ohromná příležitost znovu postavit otázku duše v situaci, kdy toho budeme nejenom vědět víc, ale kdy budeme s to to více a lépe i myšlenkově uchopit a o to lépe probádat.